חוזיסתאן – חבל הנפט הבעייתי באיראן

● עמיהוד ישראלי

חבל ח׳וזיסתאן אשר בדרום־מערב איראן עלה לכותרות לאחרונה מחמת השתלטותם של אזרחים איראניים־ערביים, ילידי ח׳וזיסתאן, על שגרירות ארצם בלונדון, ותביעתם האולטימטיבית לשחרר עשרות עצירים מבני־חֶבְלָם, שנכלאו ע״י מישטר ח׳ומייני מאחורי מסגר ובריח.

חבל איראני זה משתרע על כ־108,900 קמ״ר, עם כ־5–6 מיליון תושבים (אומדן 1980), כשחלק ניכר מהם שייכים למוצא ערבי־שֵמי ורואים עצמם אחים לתושבי עיראק הַשְכֵנה. ח׳וזיסתאן זו כוללת את שטחי המישורים והביצות של מסופוטמיה התחתית וכן את מרחבי הגבעות ורצועת הֶדוֹם – הרי הזאגרוס. מאז גילוי הנפט בפרוס המאה ה־20 התחוללה מהפכה־רבתי במרחב זה. שטחים בוצניים־הידרומורפיים נוקזו ויובשו, מיגדלי־נפט, חוות־מיכלים ומיסעפי צינורות שינו את פני הנוף. רצועת הביצות נותרה אך בשוליים הדרומיים של המרחב. רוב המישור היה לאיזור של חקלאות־שלחין, שעיקרו גידול תמרים, בדומה לרצועת־התמרים העיראקית המשתרעת בסמוך, מעברו המערבי של הנהר שַט־אל־ערב, שהוא גם מהווה את הגבול־המדיני הרגיש מאוד בין עיראק לאיראן. אקלימה של ח׳וזיסתאן נחשב לאחד הקשים ביותר באיראן, שכן מרחב השט־אל־ערב וקודקוד המיפרץ־הפרסי הינם מהחמים ביותר במזרח־התיכון: הטמפרטורות הקייציות עולות בכל יום מעל ל־40 מעלות צלזיוס, והלחות הגבוהה (75%–80%), המשתלבת בטמפרטורות הגבוהות, היא כמעט בלתי־נסבלת.

ההיסטוריה הקדומה

למרות זאת נחשב מרחב ח׳וזיסתאן לאחד מערשי התרבות הקדומים ביותר, שכן חבל ״זה זהה עם עֵילָם המקראית וההיסטורית, הלוא היא סוּאִיסַיאנָה של המקורות הקלאסיים, על שם סוּסָה היא שוּשָן הבירה, המוכרת והידועה ממגילת־אסתר. משחר ההיסטוריה נקשרו תולדותיה של ממלכת עילם עם שכנתה – מסופוטמיה, כשהראשונה שימשה מקור לחומרי גלם חֲשובים – אבנים, מתכות ועצים – לממלכות הקדומות אשר שלטו במסופוטמיה. בנוסף לכך, שימשה עילם כתחום מעבר לשירות שהביאו מתכות יקרות ממרחקים. בני עילם עצמם פשטו בעבר לא אחת ולא שתיים על עמקי הנהרות חִידֶקֶל ודיאַלָא והשיגו שליטה על תחומי מסופוטמיה המרכזית.

במאה ה־23 לפנה״ס, היינו לפני 4200–4300 שנה, כרת אחד ממלכי עילָם הקדומה חוזה ידידות עם שליט ממלכת אֲכַּד (נרם־סין), וזוהי מתכונת הברית־המדינית הקדומה ביותר שהתגלתה עד כה ע״י הארכיאולוגים. בשנים 2100–2000 לפנה״ס הפכו מלכי אור־כַּשְדים את עילם לחלק ממלכתם. בפרוס המאה ה־19 לפנה״ס התייצבה בעילם שושלת מלכותית שהרחיבה את תחום ממשלתה עד לאיראן־המזרחית של ימינו. סדרי־השלטון היו מיוחדים במינם ונחלקו בין שלושה שארי־בשר מלכותיים, ואילו התורשה־המלכותית הונחלה מצד המלכה דוקא. במאות 15–17 לפנה״ס מתערפלים תולדותיה של עילם מחמת נדידות־עמים שפלשו מעבר להרי־הזאגרוס לשפלות מסופוטמיה התחתית. סופה של תקופה זו זהה כרונולוגית לתיאור המיקראי של נדידת אברהם אבינו, שמשפחתו היתה קשורה לאור־כשדים. מכל מקום, גם בתקופה מעורפלת זו מתקיימת זיקתה של עֵילָם למסופוטמיה התחתית, שכן הכתב האַכַּדִי שימש ככתב וכלשון רשמיים. בתחילת המאה ה־13 לפנה״ס חלה התאוששות מחודשת והתחזקות מדינית. אחד ממלכי עילם הקים בירה (דור־אונְתַש) ליד דוּג׳ה־זַמְבִּיל של ימינו, כ־40 ק״מ דרומית־מזרחית מחורבות שוּשָן (סוּסָה). מכאן ואילך ככל שנחלש כוחם של מלכי בבל, כן התחזקו שליטי עילם והרבו בפשיטותיהם על ממלכת בבל. באחת הפשיטות הללו נטלו העילמים עימם את אַסְטֶלַת־החוקים המהוללת של חַמוּרַבִּי, ובשנת 1159 לפנה״ס כבשו את העיר בבל עצמה. רק בימי נבוכדנאצר הראשון חל מהפך ביחסי הכוחות, כששליט בבלי זה הביס את צבא עילם ולכד את הבירה שושן. להלן – מגלים הממצאים השונים – שצבאות עילם שיתפו פעולה עם הכשדים במלחמותיהם במלכי אשור, סרגון וסנחריב. השליט האשורי, אשורבניפל, שם קץ לעצמאות עילם בהרסו את עריה במלחמה עקובה מדם. עם חורבן הממלכה האשורית (610 לפנה״ס) נכללה עילם בממלכת מָדַי הגדולה, קודמתה של האימפריה הפרסית. לאחר נצחונו של כּוֹרֶש הפרסי על מָדַי, נכללה גם עילם בתחומי האימפריה הענקית. עילם הפכה למחוז (סאטראפיה) פרסי בשם ״עוזה״ או ״חוזה״, וזהו מקור השם הנוכחי – ח׳וזיסתאן. שושן, שנבנתה מחדש ע״י מלכי פרס, הפכה לבירת־החורף של מלכי האימפריה כעיר השנייה במעלה אחר פֶּרְסֶפּוֹלִיס־הבירה המינהלית. הלשון העילמית הוכרה כשפה רשמית, שנייה בחשיבותה אחר הפרסית, ובמעמד שווה לאַכַּדִית. השפה העילמית הינה יוצאת־דופן ואין לשייכה לאף קבוצת לשונות אחרת. לפיכך, טרם הצליחו הבלשנים לפענח כליל את העילמית מהמאות 13–7 לפנה״ס. מכל מקום, הכְּתֹב הפרוטו־עילמי, שהופיע בתחילת האלף־השלישי לפנה״ס נחשב לקדום ביותר בעולם (!) ופיענוחו טרם הושלם. בתקופת שלטון מלכי־אכד על עילם התפשט כתב־היתדות הַשּׁוּמֵרִי־אַכַּדִי, שהותאם לצרכים המקומיים, ובכתב זה נחקקו רוב הכתובות העילמיות מהמאה ה־23 לפנה״ס ואילך.

עילם נזכרה פעמים רבות בתנ״כ, שכן היא השתרעה בקצהו המזרחי של העולם־המיקראי. בלוח־העמים (בראשית י׳, כב) שוייכו העילמים לבני־שם מאחר שהמרחב נחשב בתפיסה המיקראית לחלק מהעולם המסופוטמי מבחינה גיאוגרפית־תרבותית. כְּדָרְלָעוֹמֶר מלך עֵילָם (בראשית י״ד) נזכר כאחד ממלכי הברית, ששותפיה האחרים היו מלכי שנער (בבל) וגויים (החיתים). בנביאים האחרונים נזכרת עילם בצמוד למָדַי כאחד מגויי הצפון העתידים להחריב את ממלכת בבל (ישעיהו כ״א, ב; ירמיהו כ״ה, כה). זיהוי כרונולוגי חד־משמעי ניתן לייחס לנבוּאַת ירמיהו (מ״ט, לד ואילך) על עילם, שנישאה, כנראה, בשנה התשיעית למלכות נבוכדנאצר, היינו ב־595 לפנה״ס.

בזמן החדש

בימי־הביניים נקראה ח׳וזיסתאן – ״ערביסתאן״ – ע״י הפרסים דוקא, וכינוי זה מלמד על אופיו האתני של המרחב. בדומה לשטחי מסופוטמיה כולה, הפכה עילם־ח׳וזיסתאן לסלע מחלוקת בין האימפריה התורכית־עות׳מאנית לבין הממלכה הפרסית החדשה. כאיזור ספר, שנחרב כליל ע״י הפלישות המונגוליות עוד במאה ה־14, התרוקנה מסופוטמיה־התחתית מאוכלוסייתה, תעלותיה ומערכות ניקוזה נהרסו, והמלחמות הממושכות שניטשו בין התורכים והפרסים על מסופוטמיה דלדלו את המרחב והפכוהו לשטח־הפקר, ממאיר בביצותיו על גבולותיהם ההדדיים. רק בשנת 1847 הושג הסכם מעורפל בין התורכים־העות׳מאנים לבין הפרסים על גבולותיהם ההדדיים. בעוד ששיוכו של הנהר שט־אל־ערב נותר כסלע־מחלוקת בין פרס לעיראק בתחילת המאה ה־20, הרי שאיזור המריבה של ח׳וזיסתאן הוכר כשטח שבשליטה פרסית. דא־עקא, עקב בידודו של חבל זה משאר חלקי פרס ע״י החסימות ההרריות

של הרי זאגרוס, נתקיים באוכלוסיו יסוד ערבי חזק שהצדיק, כאמור, את הכינוי ״ערביסתאן״, אשר עיראק דבקה בו בכל עוז. ואכן, עד למלחמת־העולם הראשונה נשלט החבל ע״י תקיפים ערביים מקומיים, בדומה לשייח׳ חַזְעַל ממוחַמַרה, שהיה גם בעל־בריתם של הבריטים עד לתקופה האמורה.

אולם חשיבותה של ח׳וזיסתאן בזמן החדש קשורה הדוקות לגילויי־הנפט ולהפיכתה למרחב החשוב ביותר להפקת הזהב־השחור בקודקוד המיפרץ־הפרסי. בשנת 1901 השיג ההרפתקן האוסטרלי, וויליאם נוקס דַ׳אַרְסִי, זכיון ל־60 שנה לחיפוש נפט בחבל זה. שבע שנים לאחר מכן התגלתה באר־הבכורה בחברת־הנפט שהפעילה את הזכיון הפרסי – ״חברת הנפט האנגלו־פרסית״ (APOC), הלוא היא חברת ״בריטיש־פטרוליום״ בהווה. חברה־היסטורית זו נוסדה ב־1909 על מנת לספק דלק לצי־המלכותי הבריטי ולשחררו מהתלות בחברות אמריקניות והולנדיות, ששלטו עד אז על מערכות השיווק. פיתוח שדות־הנפט של ח׳וזיסתאן הינו, איפוא, יציר כפיהָ של ״חברת הנפט האנגלו־פרסית״, אשר מאחוריה ניצבה ממשלת בריטניה. תהליכי הפיתוח הנרחבים הוליכו לנהירת איראנים רבים לאיזור, ועל כן גדלה אוכלוסיית ח׳וזיסתאן פי־10 ויותר למן תחילת המאה הנוכחית. ולא זו בלבד, אלא שבעקבות הגירה זו נוצר רוב פרסי גדול באוכלוסיה, והיתה זו גם מדיניות מכוונת מצד ממשלות איראן למיניהן. אם נזכור, שכ־95% מתפוקת־הנפט האיראנית השנתית ממוצעת מקורה מבארותיה של ח׳וזיסתאן ומקרקעית המיפרץ־הפרסי הסמוך כי אז נבין על בורייה את חשיבותו העליונה של חבל זה לאיראן בת־זמננו. סכסוכי־הגבולות הממושכים בין איראן לעיראק ניטשו לא רק בספר־הצפוני שלהן, בחבל כורדיסתאן המפוצל, אלא בעת ובעונה אחת גם על מי השט־אל־ערב, המהווה את המוצא־המשותף והעיקרי של שתי מדינות אלה למיפרץ־הפרסי. לגמרי לא במקרה משתרעים שדות־הנפט העשירים של איראן ועיראק משני עברי הנהר שט־אל־ערב, המְכַנֵס את אגן־הניקוז הגדול של הפרת, החידקל והכַּארוּן (הזורם כולו באיראן). נמצא, איפוא, שלסכסוך הממושך בין איראן לעיראק על שיוכה של עילם־הקדומה, היא ח׳וזיסתאן של ימינו, משתרגים שורשים היסטוריים ואתניים ישנים וגם חדשים: קיומו של מיעוט ערבי גדול באיזור הנפט החשוב ביותר של איראן, בעייתיותו של המוצא־הנהרי המשותף לשתי המדינות, וסמיכותם של שדות־נפט עשירים משני עברי הנהר – מחדדים ומחריפים לסירוגין את מוקדי המחלוקת בין השתיים, ומעלים תביעות חדשות־ישנות מכל צד. ראוי לזכור, כי נמלי־הנפט האיראניים הגדולים – אבדאן (כ־400,000 תושב), על בתי־זיקוקה הענקיים ותעשיותיה הפטרוכימיות, וכן ח׳ורמשאהר – לצד מספר־הנהר העיראקיים – בַּצְרָה וּפָאו – ממוקמים משני עברי אותו שט־אל־ערב, שכל אורכו אינו עולה על 150 ק״מ, אולם חשיבותו למכליות־הנפט הינה ללא תחליף. המסורת של ״ערביסתאן״ מחד־גיסא וקיומו של מיעוט פרסי בדרום עיראק מאידך־גיסא משמשים אייל־נגח פוליטי במחלוקותיהן ההדדיות של שתי המדינות, כשרובן ככולן מדיפות ריח חריף של נפט.